

О. В. ТИМЧЕНКО,

*доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру
Національного університету цивільного захисту України,*

Д. С. ТІТАРЕНКО,

*кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру
Національного університету цивільного захисту України*

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В РЯТУВАЛЬНИКІВ З РІЗНИМ ДОСВІДОМ РОБОТИ В ПІДРОЗДІЛАХ МНС

Висвітлено результати дослідження щодо функціонування механізмів психологічного захисту працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС. Визначено структуру роботи механізмів психологічного захисту в рятувальників з різним досвідом служби в МНС.

Незважаючи на те, що механізми психологічного захисту вивчаються досить давно досі не існує чіткої загальної картини їх функціонування в структурі особистості, в різних життєвих ситуаціях. Тож можна сказати, що система психологічного захисту особистості не до кінця вивчена й існує значний простір для досліджень.

Одним з актуальних напрямів дослідження, на нашу думку, є вивчення особливостей функціонування механізмів психологічного захисту особистості в різних умовах її життєдіяльності.

Серед останніх робіт, присвячених дослідженням захисних структур, слід виділити роботу О. І. Склєня [1] щодо особливостей функціонування копінг-стратегій та копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів Міністерства надзвичайних ситуацій (далі – МНС) України в умовах надзвичайної ситуації. Вагомий внесок у розробку даного питання зробили і дослідження Л. Ю. Субботіної. Так, у роботі «Структурно-функціональна організація психологічного захисту особистості» [5] ученим розглянуто використання механізмів психологічного захисту різними за професійною спрямованістю групами людей. Указано на використання механізмів психологічного захисту різними особистостями, в залежності від їх особистісних структур та професійних особливостей.

Мета даної статті – висвітлити результати дослідження щодо особливостей структурної організації механізмів психологічного захисту в рятувальників з різним досвідом роботи в підрозділах МНС.

У низці наукових робіт [2; 3; 4] вже доведено, що стрес-фактори надзвичайної ситуації, під впливом яких відбувається значна частина

професійної діяльності рятувальників, не лише викликають у них негативні стани, а й з часом змінюють особистісні якості, призводять до деформації професіонала.

Тож, виходячи з вищесказаного, на даному етапі оброблення емпіричних даних ми поділили загальну групу досліджуваних на підгрупи. В основу розподілу було покладено критерій стажу роботи у службі МНС. Таким чином, ми отримали наступні три групи:

– **до першої групи** увійшли рятувальники, які мають невеликий стаж служби в МНС (до трьох років) та які проходять період адаптації до умов професійної діяльності в рятувальних підрозділах. Загальна кількість рятувальників, які потрапили до даної групи, становила 16 осіб віком від 21 до 30 років, що становить 16,33 % від усієї вибірки досліджуваних;

– **до другої групи** увійшли фахівці, стаж служби яких в МНС становить від трьох до семи років та які знаходяться в періоді найпродуктивнішої професійної діяльності. Загальна кількість рятувальників, які потрапили до цієї групи, – 20 осіб віком від 27 до 40 років. Це дорівнює 20,41 % від усієї вибірки досліджуваних;

– **третьою групу** становлять працівники, які прослужили в МНС більше семи років. Ці рятувальники, із психологічної точки зору, вже отримали всі необхідні навички, знання та розвинули в собі необхідні психологічні якості для виконання продуктивної професійної діяльності. До цієї групи увійшло 62 особи віком від 36 до 48 років, що становить 63,26 % від усієї вибірки досліджуваних.

Розглянемо усереднені особистісні профілі рятувальників різних груп за методикою

16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла (форма А).

Отримані результати середніх значень за факторами методики представлено в таблиці. При аналізі отриманих за факторами даних нами було зафіксовано низку достовірних розходжень між показниками за шкалами в рятувальників різних груп.

Було встановлено, що фактор А, який характеризує рівень спрямованості на спілкування особистості та на взаємодію з іншими, є достовірно нижчим у представників 1-ї групи, ніж у представників 3-ї групи ($t = 2,19$, при $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що при набутті професійного досвіду в рятувальників виникає більша потреба у спілкуванні та підтримці міжособистісних стосунків у колективі. Більш досвідчені рятувальники прагнуть бути лідерами у стосунках,

отже, легше встановлюють контакти з оточуючими, ніж рятувальники, які мають невеликий досвід роботи у структурі МНС України.

Встановлено достовірні розбіжності між показниками за фактором В серед рятувальників 1-ї та 3-ї груп ($t = 2,05$, при $p \leq 0,05$), а також між рятувальниками 2-ї та 3-ї груп ($t = 2,28$, при $p \leq 0,05$). Ці розбіжності можуть бути пов'язані з прагненням особистості рятувальника, який має невеликий досвід роботи, керуватися чіткими вказівками та алгоритмами щодо вирішення професійних завдань, а також із показниками за іншими факторами (наприклад із тривожністю та фрустрованістю). Рятувальники, які мають великий досвід роботи у підрозділах МНС України, мають вищий рівень оперативного мислення та більш розвинуте абстрактне мислення.

Показники виразності основних особистісних факторів у рятувальників різних груп

Фактор	I група (M ± m)	II група (M ± m)	III група (M ± m)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
A	4,94 ± 0,27	5,70 ± 0,21	6,93 ± 0,17	0,91	2,19*	1,02
B	5,65 ± 0,33	5,43 ± 0,15	7,74 ± 0,18	0,17	2,05*	2,28*
C	6,15 ± 0,34	6,53 ± 0,21	8,64 ± 0,23	0,77	2,84**	2,59*
E	5,05 ± 0,12	6,51 ± 0,14	6,11 ± 0,17	1,43	1,52	0,61
F	6,98 ± 0,16	6,49 ± 0,26	5,15 ± 0,32	0,59	2,21*	1,49
G	6,22 ± 0,24	5,68 ± 0,33	8,64 ± 0,38	1,35	2,11*	2,58**
H	5,94 ± 0,29	6,01 ± 0,31	4,33 ± 0,34	0,72	1,85	2,02*
I	6,34 ± 0,25	5,40 ± 0,13	4,78 ± 0,24	1,94	2,24*	1,63
L	5,86 ± 0,18	5,72 ± 0,22	4,53 ± 0,26	0,18	1,73	0,51
M	5,59 ± 0,25	5,24 ± 0,35	3,15 ± 0,32	0,16	2,32*	1,86
N	5,47 ± 0,25	4,73 ± 0,39	3,86 ± 0,42	0,57	1,78	1,47
O	4,89 ± 0,15	4,37 ± 0,23	3,66 ± 0,34	0,26	1,13	0,94
Q1	3,39 ± 0,19	4,73 ± 0,36	4,10 ± 0,25	0,79	1,68	1,26
Q2	5,38 ± 0,27	6,24 ± 0,29	4,91 ± 0,31	0,86	1,94	2,03*
Q3	6,32 ± 0,39	5,12 ± 0,33	7,88 ± 0,22	1,78	1,94	2,33*
Q4	4,40 ± 0,26	6,61 ± 0,24	7,26 ± 0,28	1,97	2,24*	0,71
*p ≤ 0,05 **p ≤ 0,01						

У виразності фактора С, який відображає емоційну стійкість та стабільність особистості, встановлено, що рятувальники 1-ої групи є більш емоційними та невірноваженими, їх сфера інтересів доволі велика (вони цікавляться усім одночасно), ніж рятувальники 3-ої групи ($p \leq 0,05$). Можна стверджувати, що з набуттям професійного досвіду у рятувальників зменшується коло інтересів, вони стають більш стійкими у своїх поглядах та смаках.

Встановлено достовірні розбіжності у виразності фактора F у представників 1-ої та 3-ої

груп досліджуваних ($t = 2,21$, при $p \leq 0,05$). Рятувальники з 1-ої групи досліджуваних відрізняються більшою обачливістю, вони переживають за майбутні результати своїх дій та є більш стриманими у взаємодії з оточуючими, ніж рятувальники з 3-ої групи. Тож можна говорити, що досконале оволодіння необхідними навичками та вміннями професійної діяльності знижує обачливість, а інколи і взагалі призводить до порушень норм безпеки діяльності.

Було встановлено низку достовірних розходжень і між показниками за фактором G

у представників різних груп досліджуваних. Так, виразність даного фактора є вищою у представників 3-ої групи порівняно із представниками 1-ої та 2-ої груп ($t = 2,11$, при $p \leq 0,05$ та $t = 2,58$, при $p \leq 0,01$ відповідно). За отриманими даними, ми можемо припустити, що значні вимоги до професійної діяльності, дотримання високого рівня нормативності поведінки на службі, чіткості у виконанні завдання вигартовують у особистості високу нормативність поведінки, яка проектується не лише на професійну діяльність, а й на всі сфери життя та діяльності.

За виразністю фактора Н також було виявлено достовірні розбіжності між показниками 2-ої та 3-ої досліджуваних груп ($t = 2,02$, $p \leq 0,05$). Рятувальники 2-ої групи характеризуються більшими потребами в тісних контактах з оточуючими, схильністю до ризикованих вчинків тощо, ніж рятувальники 3-ої групи.

Було встановлено, що рятувальники 3-ої групи мають нижчі показники за фактором І, ніж представники 1-ої групи ($t = 2,24$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що в рятувальників, які мають значний досвід роботи в підрозділах МНС, знижується рівень чутливості, сентиментальності до несприятливих факторів професійної діяльності. Рятувальники, які проходять так званий етап адаптації до служби в МНС, більш болісно та «близько до серця» беруть чужі страждання та втрати.

Встановлено достовірні розбіжності і за фактором М між рятувальниками 1-ої та 3-ої дослідних груп ($t = 2,32$, $p \leq 0,05$). Ці розбіжності ще раз підтверджують той факт, що рятувальники, які мають значний стаж роботи в підрозділі МНС, мають більше досвіду у вирішенні професійних завдань, вони швидше приймають рішення та знаходять правильні шляхи подолання негараздів.

Також встановлено, що рятувальники 2-ої групи характеризуються більшою незалежністю, відповідальністю (фактор Q_2), ніж рятувальники 3-ої групи ($t = 2,03$, $p \leq 0,05$). Для представників 2-ої групи не становить великої значущості оцінка їх з боку оточуючих; вони більш схильні спиратися на власні погляди та відчуття.

Встановлено, що рятувальники з 3-ої групи порівняно з представниками 2-ої групи більш впевнені у собі, врівноважені, схильні до контролю своїх емоцій (фактор Q_3). Таким чином, можна стверджувати, що рятувальники з 3-ої групи досліджуваних є більш цілеспрямованими, впевненими та принциповими.

Останні достовірні відмінності було встановлено у показниках фактора Q_4 , які говорять про те, що рятувальники з великим досвідом роботи в підрозділах МНС мають більш оптимальний рівень емоційної стійкості та стресостійкості, ніж рятувальники з невеликим досвідом служби ($t = 2,24$, $p \leq 0,05$).

Таким чином, ми виділили низку значних відмінностей в індивідуально-психологічних якостях рятувальників із різним стажем служби у підрозділах МНС України, тобто розглянули особливості психологічних якостей у рятувальників із різним професійним досвідом.

Надалі ми спробуємо більш детально розглянути характеристику кожного усередненого особистісного профілю рятувальників із різних груп досліджуваних.

Рятувальники, які увійшли до 1-ї групи, характеризуються високими показниками за шкалою товарищкості, але при цьому вони є доволі стриманими у побудові міжособистісних відносин і соціальних контактів. Ці рятувальники обережно встановлюють нові знайомства та розбірливі у своєму спілкуванні. У поведінці представників даної групи наявна виражена експресивність та імпульсивність, вони швидко «заводяться» та емоційно реагують на будь-які негаразди. Саме ці риси рятувальники намагаються компенсувати високим самоконтролем.

Враховуючи вищесказане, можна стверджувати, що такі рятувальники більш схильні до індивідуальної роботи, ніж до діяльності в команді, що можна пояснити тим, що вони мають невеликий стаж роботи у підрозділі, тож, зокрема, і у груповій роботі команди.

У характері рятувальників 1-ої групи досліджуваних виявляються м'які риси, поступливість, прямолінійність. Вони швидко приймають необхідні групові норми та правила поведінки, але при цьому доволі чітко протиставляють себе оточуючим.

Представники 1-ої групи впевнені у собі, мають добре оперативне мислення, високий рівень загальної ерудованості.

За усіма отриманими характеристиками 1-ої групи досліджуваних рятувальників можна припустити, що серед представників даної групи є соціально незрілі особистості, які формують картину уявлень щодо міжособистісних стосунків у колективі.

Рятувальники, які увійшли до 2-ї групи досліджуваних, характеризуються обережністю, розбірливістю у встановленні контактів, але при цьому вони відкриті та щирі. Для них

характерним є вільний прояв емоцій, хоча порівняно з представниками 1-ої групи вони більш стримані та врівноважені. В їх характері яскраво виражена незалежність, вони не віддають переваги думкам про них у групі, хоча з оточуючими у спілкуванні є доволі дипломатичними. Про рятувальників даної групи можна сказати, що у відносинах з оточуючими вони намагаються бути домінуючою стороною, є самостійними, прагнуть визнання їх досвіду та знань. Відстоюючи свою точку зору, вони можуть довести розмову до конфлікту. Інколи це виявляється в певній агресії стосовно якоїсь людини або ситуації.

Незважаючи на непохитність позицію щодо своїх життєвих переконань, рятувальники цієї групи є добросовісними, відповідальними та стабільними. У досліджуваних даної категорії сильно розвинене почуття обов'язку. Отже, рятувальники 2-ої групи досліджуваних приймають усі норми та правила поведінки у конкретній групі, без зайвих висловлювань. Вони мають сильно виражені лідерські та організаційні якості. Вони розумні та досвідчені, що дозволяє відчувати впевненість у собі та своїх діях.

Рятувальники, які увійшли до 3-ї групи, характеризуються відкритістю, здатністю до безпосереднього спілкування, але при цьому вони розсудливі та обережні у встановленні близьких міжособистісних стосунків (вибагливі у виборі товаришів та кола спілкування).

Для рятувальників цієї групи характерним є розвинене почуття обов'язку, вони відповідальні та стабільні. Про них можна сказати: «Це – людина слова». Порівняно з рятувальниками 1-ої та 2-ої груп досліджуваних вони більш практичними, швидко можуть вирішити практичні завдання, що пов'язані із професійною діяльністю. Вони уважні та скрупульозні у виконанні поставлених завдань. Ці рятувальники демонструють впевненість у собі, незалежність, свої переконання вважають правильними та прагнуть поділитися своїм досвідом з іншими. Для них характерна генетична стабільність, високий рівень самоконтролю. Інколи в ситуаціях, які розцінюються цими рятувальниками як надто критичні, може проявлятися низька стресостійкість. На нашу думку, це відбувається через прагнення відповідати нормам поведінки, тобто рятувальники даної групи мають високі показники нормативності поведінки. Бувають моменти, коли при виконанні завдання через свою практичність їм не вистачає уяви для продуктивного його виконання. В екстремальних ситуаціях рятувальники даної групи

зазвичай виявляють свою домінантність. Представники даного типу характеризуються розсудливістю, реалістичністю думок, практичністю. Вони мають високий інтелект та швидкість мислення.

Розгляд індивідуально-психологічних характеристик працівників МНС України з різним досвідом роботи надає нам можливість припустити, що представники різних груп використовуватимуть різні механізми психологічного захисту. Тож надалі ми розглянемо, які **механізми психологічного захисту** домінують у кожній з виділених нами груп.

Першу низку достовірних розходжень було виявлено між показниками виразності механізму психологічного захисту «витиснення» у рятувальників 1-ої та 3-ої груп (18,75 % проти 3,22 %, при $p \leq 0,05$) і 2-ої та 3-ої групи (20,00 % проти 3,22 %, при $p \leq 0,05$). Можна стверджувати, що рятувальники, які є більш емоційно відкритими, орієнтованими на оточення та більш організованими, ніж інші, прагнуть усвідомити всі обставини ситуації фрустрації, прийняти їх та надалі використовують інший захист для регулювання своєї емоційної сфери.

Наступні достовірні розходження було виявлено у виборі домінуючого механізму психологічного захисту «регресія» у рятувальників 1-ої та 3-ої груп (18,75 % проти 1,61 %, при $p \leq 0,05$) та у рятувальників 2-ої та 3-ої груп (15,00 % проти 1,61 %, при $p \leq 0,05$). Такі розходження можуть свідчити про те, що рятувальники, які мають значний життєвий та професійний досвід, прагнуть не користуватися механізмом психологічного захисту «регресія».

Достовірні розходження було виявлено також у показниках захисного механізму «компенсація». Він найбільш притаманний для рятувальників 3-ої групи (27,42 %), результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$. Можна припустити, що рятувальники з 2-ої та 1-ої груп не бажають використовувати цей механізм захисту, тож у ситуаціях фрустрації вони не намагаються вдосконалити себе у власних очах. Можна сказати, що механізм психологічного захисту «компенсація» схильні використовувати сміливі та домінуючі рятувальники. Можна припустити, що ці працівники мають своїх «кумирів» або героїчний образ, який вони прагнуть наслідувати.

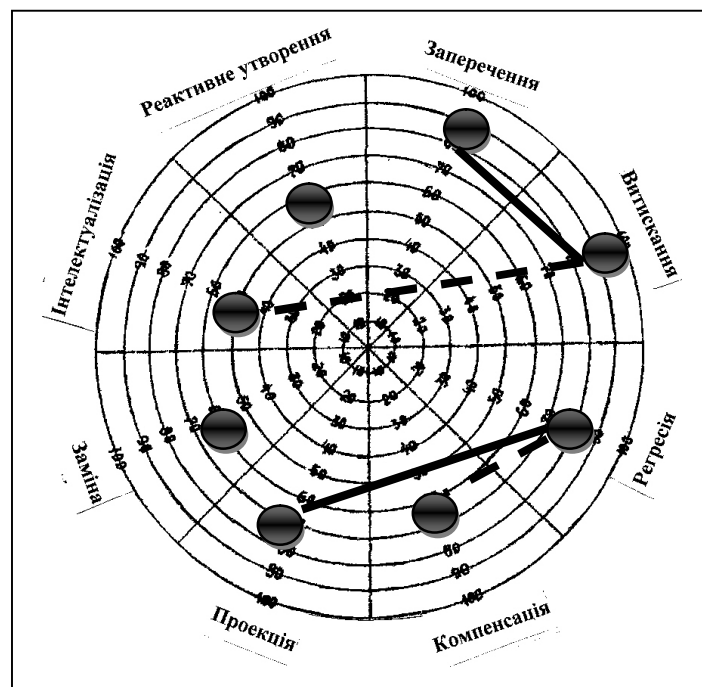
Було відмічено і достовірні розходження між 2-ою та 3-ою групами у виборі домінуючого механізму психологічного захисту «заміна» (25,00 % проти 8,06 %, при $p \leq 0,05$). Рятувальники, які мають значний досвід роботи, не

намагаються змінити свої внутрішні відчуття, що виникають у ситуації загрози, а навпаки, усвідомлюють їх та намагаються вивільнити.

Останні достовірні розбіжності було виявлено в роботі механізму «інтелектуалізація» у представників 2-ої та 3-ої груп досліджуваних (5,00 % проти 22,60 %, при $p \leq 0,05$). Отже, використання логічних установок та напівсвідомого регулювання емоцій найбільш прита-

манно рятувальниками 3-ої групи, які мають значний досвід роботи в зоні надзвичайної ситуації.

Наступним кроком нашого дослідження стала *побудова структурно-функціональних моделей діяльності механізмів захисту у представників кожної з виділених нами груп*. Структурно-функціональні моделі для кожної з груп досліджуваних представлені на рис. 1–3.

Примітка: на рис. 1–3 показано: ————— прями́й зв'язок; - - - - - зворотний зв'язок

Рис. 1. Структурно-функціональна модель роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників 1-ої групи

З рис. 1 бачимо, що у представників 1-ої групи найбільш активними є такі механізми психологічного захисту, як заперечення, витіснення, проекція та регресія. Стійкі комплекси взаємозв'язку між механізмами психологічного захисту «заперечення» – «витіснення» дають нам можливість припустити, що такі рятувальники в ситуації загрози будуть намагатися усіма силами «блокувати» інформацію, що несе загрозу. Є імовірність того, що рятувальники даної групи вдадуться до використання механізму психологічного захисту «регресія» у разі неможливості заперечення або витіснення своїх негативних відчуттів.

Менш виразними в рятувальників даного профілю є такі механізми психологічного захисту, як заміна, інтелектуалізація та реактивне утворення. Це свідчить про те, що рятувальники з даними психологічними особливостями не стануть протягом довгого часу пояснювати

самі собі причини та обмірковувати можливі наслідки ситуації, а усіма силами будуть намагатися позбутися негативних емоцій.

Для представників 2-ої групи найбільш вираженими комплексами механізмів психологічного захисту є «витіснення» – «заміна» та «заперечення» – «компенсація» (див. рис. 2). Безпосередньо за допомогою вказаних комплексів механізмів психологічного захисту (такого групування та спрямованості) рятувальники з 2-ої групи не допускають потрапляння у свідомість загрозової інформації, що може порушити їх емоційну рівновагу та викликати негативні відчуття. До того ж виявлений зворотний зв'язок між механізмами психологічного захисту «регресія» та «інтелектуалізація» вказує на те, що за збільшення використання логічних методів регулювання емоційної сфери рятувальники менше намагаються вдаватися до простих форм поведінки.

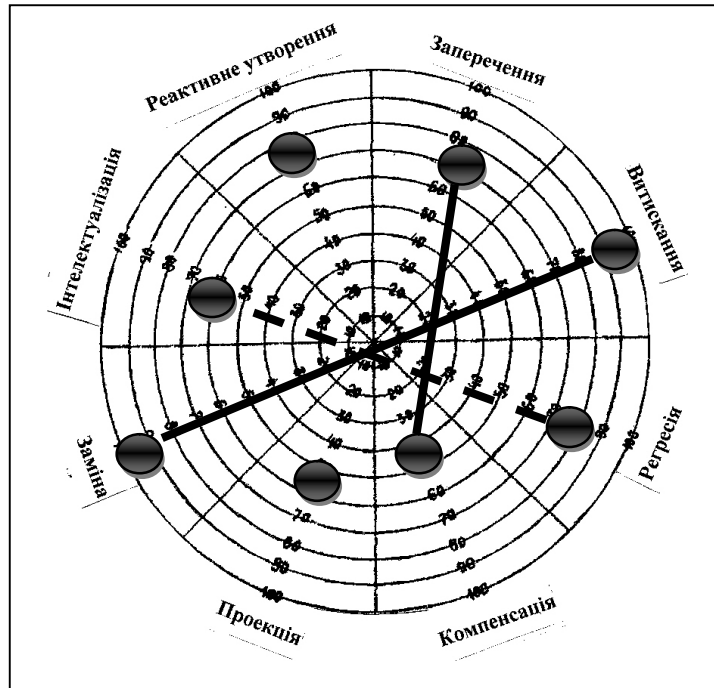

Рис. 2. Структурно-функціональна модель роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників 2-ої групи

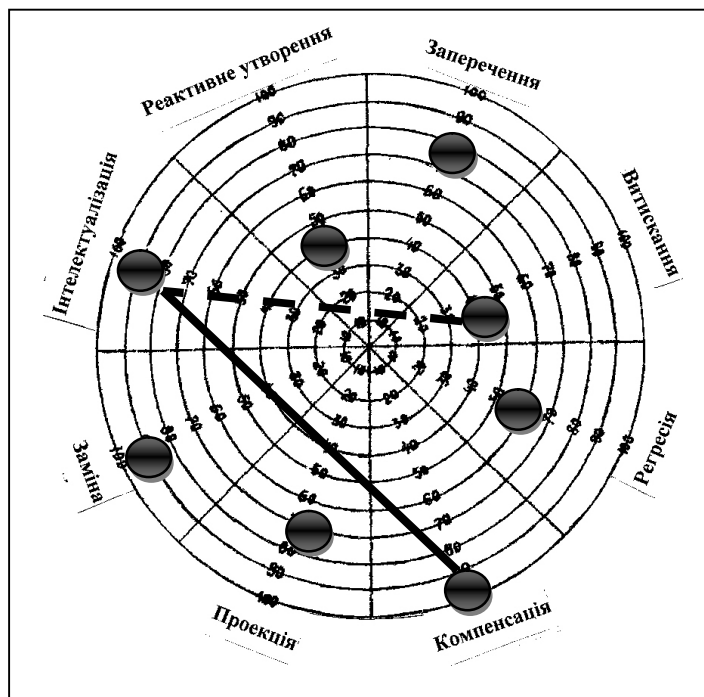

Рис. 3. Структурно-функціональна модель роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників 3-ої групи

З рис. 3 бачимо, що найбільш вираженими для рятувальників 3-ої групи є такі механізми психологічного захисту, як інтелектуалізація та компенсація. Це дає змогу припустити, що в ситуаціях нервового напруження, тривоги або загрози життю рятувальники зі значним досві-

дом будуть прагнути використовувати саме ці механізми психологічного захисту. Тож за наявності ситуацій фрустрації вони намагаться придушити нервову напругу за допомогою логічних установок і маніпуляцій або компенсувати свій стан за рахунок фантазій,

присвоєння собі більш «соціально прийнятних» цінностей, якостей та характеристик.

Виявлена невелика кількість зв'язків між механізмами психологічного захисту у даній групі дає нам можливість припустити, що зі збільшенням стажу роботи у підрозділах МНС рятувальники зменшують діапазон викорис-

тання різноманітних механізмів психологічного захисту.

Висновки. Отримані дані дають змогу стверджувати, що існують відмінності у завантаженості різних механізмів психологічного захисту у рятувальників з різним стажем служби в підрозділах МНС.

Список використаної літератури

1. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія / [Назаров О. О., Оніщенко Н. В., Садковий В. П., Садковий О. В., Склень О. І., Тімченко О. В.]. – Х. : Вид-во УЦЗУ, 2008. – 221 с.
2. Кризова психологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Тімченка. – Х. : НУЦЗУ, 2010. – 401 с.
3. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС : підручник / за заг. ред. В. П. Садкового. – Х. : УЦЗУ, 2009. – 244 с.
4. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. О. В. Тімченка. – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.
5. Субботина Л. Ю. Структурно-функціональна організація психологічної захисти личности : дис ... д-ра психол. наук : 19.00.03 / Субботина Лариса Юрьевна. – М., 2007. – 283 с.

Надійшла до редколегії 08.01.2012

ТИМЧЕНКО А. В., ТИТАРЕНКО Д. С. СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У СПАСАТЕЛЕЙ С РАЗНЫМ ОПЫТОМ РАБОТЫ В ПОДРАЗДЕЛЕНИЯХ МЧС

Представлены результаты исследования функционирования механизмов психологической защиты работников аварийно-спасательных подразделений МЧС. Определена структура работы механизмов психологической защиты спасателей с разным опытом работы в МЧС.

TIMCHENKO O., TITARENKO D. STRUCTURE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS OF RESCUERS WITH DIFFERENT WORK EXPERIENCE IN MES UNITS

The results of the study of mechanisms of psychological defense workers of rescue unit of MES. The structure of the defense mechanisms of rescuers with different experience in emergency situations is determined.